

Юлія Сорока*кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна***Iuliia Soroka***Ph.D. in Sociology, Associate Professor at Department of Sociology,
V.N. Karasin Kharkiv National University*

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертацію

Рябчук Анастасії Миколаївни «Структурні чинники відтворення та соціальної репрезентації бездомності»,

подану на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук
за спеціальністю 22.00.03 – соціальні структури
та соціальні відносини

Суспільний лад постсоціалістичного суспільства, як і будь-якого, передбачає певний набір фігур Іншого, у протиставленні до якого відбувається конструювання образу лояльного громадянина, формування колективної ідентичності, консолідація суспільства навколо декларованих уявлень та ідеалів, політизація певних сфер взаємодії, мобілізація груп відповідних інтересів. Найбільш затребуваною в сучасному українському суспільстві, виходячи зі спостережень публічних політичних акцій та повідомлень медіа, є фігура інокультурного, іноетнічного Іншого, що відрізняється мовою, кольором шкіри, звичаями та традиціями. Натомість фігура Іншого всередині мовних та адміністративних кордонів, визначеного за критеріями соціально-економічного становища, людини бідної чи бездомної, «бомжа» залишається майже непомітною в публічному дискурсі, на відміну від повсякденного життя, де ми спостерігаємо поширення цього явища. Існуючі дослідження в тематиці соціальної допомоги бездомним, їхньої реабілітації та реінтеграції, бездомності як прояву інших соціальних проблем (злочинності, алкоголізму, безпритульності) не дають вичерпного пояснення цього явища. Нагальною стає потреба в розробці питання щодо місця бездомного як соціальної категорії в загальній картині легітимного соціального порядку українського суспільства, політекономії бездомності як специфічної позиції соці-

ального простору, визначення та пояснення бездомності як явища, що має перспективу подолання. Тому тема дисертаційного дослідження А.М. Рябчук, наукове завдання, що воно має на меті вирішити, є актуальними та мають суттєве значення для сучасної української соціологічної науки.

Визначення наукового завдання, яке вирішується в роботі, відповідає уявленням про складність досліджуваного феномену та включає три його аспекти: бездомність як соціальна проблема, бездомні як соціальна категорія та бездомність як соціальний конструкт. Саме навколо останнього, взятого в процесуальній перспективі, вибудовується мета дослідження – виявлення складових процесу соціального конструювання бездомності, а саме структурних чинників відтворення та репрезентації цього явища.

Окрім намагання відтворити досліджуваний об'єкт відповідно ступеню його складності, авторка демонструє критичну та рефлексивну налаштованість, а також сучасне трактування дослідницької відповідальності та ангажованості. Ці принципи дозволяють їй зорієнтуватися в широкому колі теоретико-методологічних підходів щодо бездомності, зокрема проаналізувати концепти бідності, соціальної депривації, маргіналізації, дискримінації, стигматизації та обрати свій дослідницький шлях. Авторка переконує, що опис та пояснення причин бездомності як соціального явища

не може обмежуватися дослідженням індивідуальних причин та суспільних дисфункцій, що залишили людей без даху над головою, але має передбачати й проблематизацію самого механізму функціонування суспільства. Тому перспективними щодо виконання завдань роботи стають положення про природу світового капіталізму марксиста Е. Балібара, а інструментом для формування відповідного теоретико-методологічного підґрунтя – положення про розподіл соціологічної праці Майкла Буравого, які акцентують, зокрема, зв'язок соціологічного знання й соціальних інтересів. Робочою гіпотезою стає бачення бездомних як внутрішньо виключених, чиє позбавлення повноти громадянських прав постає ринковою необхідністю (с. 17).

Ще один важливий принцип, що ним послуговується А.М. Рябчук, – процесуальність, що дозволяє унаочнити конструювання досліджуваного явища у взаємозв'язку певних структурних та дискурсивних чинників, блискуче реалізовується в аналізі інструментального знання щодо бездомності. Спираючись на численні дослідження сучасних європейських, американських, а також вітчизняних дослідників, авторка формує критичне уявлення щодо визначення, статистики, технік збору даних, демографічних характеристик бездомних, отримуючи картину, де границі наукових, юридичних, лінгвістичних та побутових уявлень стають прозорими одне для одного та одночасно для впливу моральних та ідеологічних позицій, певних інтересів соціального домінування. Все це дозволяє акцентувати, що важливіше за питання, кого вважати бездомним, є питання, як формується розуміння проблеми бездомності в пострадянському контексті (с. 24), що доцільніше спрямовувати ресурси не на підрахунки, а на пояснення структурних причин та тенденцій зміни цієї соціальної категорії (с. 28).

Авторка аргументує, що матеріальні та дискурсивні структури відтворення бездомності мають вивчатися в їхньому безпосередньому взаємозв'язку, спираючись на критичні дослідження цього явища та формулюючи на цій базі методологічне підґрунтя власного дослідження. Критичні дослідження (вони включають аналіз підстав дослідницьких програм у перспективі діалогу щодо кінцевих цілей існування суспільства та його вивчення соціологією) аналізуються авторкою в тематиці матеріальних та дискурсивних структур, що відтворюють бездомність. Вони дозволяють викрити та акцентувати вади приватного ринку житла, його невідповідність потребам слабших,

необхідність державного втручання та законодавчого захисту інтересів вразливих категорій мешканців, ідентифікувати бездомних як резервну армію праці, субпролетаріат, що зростає в умовах поширення неоліберальної ідеології, акцентувати зсув державної політики від соціального до карального ставлення до маргінальності. В дослідженні дискурсивних структур критичний аналіз спрямовується на процеси дискурсивного творення реальності щодо категорій населення, які позбавлені можливості створювати власні репрезентації. Приводиться цікавий і плідний аналіз західних досліджень щодо ситуації на пострадянському просторі (підрозділ 1.3).

Особливістю теоретико-методологічних засад роботи є не тільки критика пострадянської держави та неоліберальної ідеології, але й іманентна позиція теоретизування (на відміну від трансцендентної в функціоналізмі), що нею характеризуються постструктуралістські підходи, зокрема Мішеля Фуко та П'єра Бурдьє. На рівні емпіричного аналізу це вимагає від соціолога включення в середовище досліджуваного явища, тобто використання методів, що наближають його/її позицію до практичної позиції людей досліджуваної категорії. Як головні засоби отримання нової соціологічної інформації А.М. Рябчук використані методи включеного спостереження, інтерв'ю, в тому числі 60 інтерв'ю з бездомними та 30 інтерв'ю з експертами з досліджуваної проблеми. У додатках до роботи (с. 180-240) представлені транскрипти 16-ти інтерв'ю, що дозволяють побачити ситуацію бездомності з суб'єктивних позицій соціальних працівників, повара, фельдшера, лікаря швидкої, патрульного міліціонера, працівниці центру реабілітації, членкині благодійної релігійної місії (інтерв'ю англійською мовою), працівниці та семи волонтерів і волонтерок благодійної організації. Також окрім загальнонаукових, авторка демонструє володіння методами вторинного аналізу кількісних соціологічних та статистичних даних, критичного дискурс-аналізу.

Виклад матеріалу у наступних двох розділах зорієнтовано на розкриття складових конструювання бездомності в українському суспільстві – структурних чинників відтворення та репрезентації цього явища, а логіка послідовності окремих підрозділів відповідає поглядів не ззовні, але зсередини досліджуваного явища, звідки очевиднішими стають зв'язки тяглості чи гомології феноменів його окремих вимірів. Так, замовчування зростання бездомності як наслідку переходу до капіталізму стає зрозумілим завдяки відтворенню уявлень суспільства про

бездомних, місця цих уявлень у структурі легітимованих соціальних розрізненнь та історичного кореню пануючих репрезентацій бездомних. Авторці вдається показати, що вплив поділу на «достойних» та «недостойних» бідних, який виникає на зорі капіталістичного устрою задля контролю над небезпечними класами, поширюється як в Європі, так і в Російській імперії, відбивається не тільки у повсякденній уяві, але й в соціальній науці (наприклад, в питаннях масових опитувань) та сучасній соціальній політиці (підрозділи 2.1 та 2.2). Відтворення дихотомії «достойних-недостойних» бідних сприяє легітимації соціальної нерівності та відтворенню соціальної дистанції між бездомними та рештою «нормальних» членів суспільства. Натомість доведений авторкою вплив на бездомність структурних чинників (безробіття й нестабільна зайнятість, брак доступного житла, незадовільна політика щодо вразливих категорій населення) робить ці кордони прозорими (відносно бездомними є близько третини населення України) (с. 110).

Виокремлюючи репрезентацію бездомності в українському суспільстві за допомогою аналізу дискурсивних практик ключових агентів цього процесу (ЗМІ, соціальних працівників та державних інституцій), авторка прослідковує ефекти використання розрізнення «достойні-недостойні» бездомні в кожному з цих полів (розділ 3). Тематика бездомності в текстах української преси демонструє індивідуалізацію проблеми, відсутність аналізу структурних чинників, увагу до окремих випадків (чи то стрімкого падіння людини з соціальної дробини, чи то реабілітації), що здатні привернути увагу, шокувати читачів. Соціальні працівники та волонтери, які ближче за інших стикаються із бездомними, наголошують на моральній оцінці задля відмежовування себе від бездомних, а серед останніх – тих, кому варто допомагати, від тих, хто допомоги не заслуговує. Переважання в діях щодо бездомних органів державної влади карної складової призводить до порушення прав громадян, явища диференційованого громадянства, порушення підставових прав бідних. Також змістовно схарактеризовано репресивну політику щодо бездомних у міському просторі (приватизація міського простору, феномен загратованих спільнот, «режим зникнення» помітних проявів бідності тощо).

Вище зазначене дозволяє зробити висновок про те, що робота А.М. Рябчук містить обґрунтовані та достовірні наукові положення й висновки з актуальної для української науки та практики тематики, які

характеризуються науковою новизною. Зокрема, не викликає сумніву новизна та значущість таких здобутків авторки, як розробка схеми механізмів відтворення та соціальної репрезентації бездомності в сучасному українському суспільстві; застосування триангуляції методів вторинного статистичного аналізу, глибинного інтерв'ю, включеного спостереження, дискурс-аналізу пресових повідомлень та офіційних документів; удосконалення типології ставлення до бездомних в українському суспільстві; удосконалення соціологічного знання щодо процесу конструювання бездомності тощо.

Безперечними досягненнями роботи, яка, слід підкреслити, є результатом більш ніж десятирічної праці, є інтегрованість аналізу матеріальних аспектів та репрезентацій соціальних стосунків за допомогою адекватного використання концептуального апарату конструктивістського структуралізму, реалізація в роботі процесуальності досліджуваних явищ, дослідницька позиція рефлексивності та критичності, інтегрованість теорії та емпірії, використання міждисциплінарних практик дослідження та багатство застосованих емпіричних методів. У роботі українська суспільна практика та соціологічні засоби її осягнення отримують своє місце в перспективі світового та європейського досвіду дослідження тематики бездомності, глибоке та різнобічне знання якої продемонстровано авторкою.

Оскільки теоретико-методологічний зріз роботи вибудовувався в протиставленні функціоналістським та есенціалістським інтуїціям, досягнення дисертації та переваги підходу, що в ній реалізований, також сприймаються в перспективі порівняння. Іманентна позиція дослідника та критичний підхід не залишають у читача ілюзій захищеності та дистанційованості як від самої досліджуваної проблеми (будь-хто може опинитися бездомним, доводить авторка), так і від відповідальності за неї, бо бездомність є частиною легітимованого соціального устрою. Така відповідальність є ціною, що ми її платимо за знання соціальних механізмів маргіналізації та відчуження. Дозволю собі порівняння. Розгледівши на полотні Іллі Репіна «Бурлаки на Волзі» маленького буксира (у верхньому правому куті), ми не можемо вже тільки співчувати виснаженим тяжкою працею персонажам. Буксир нам підказує, що використання бурлаків не є практичною необхідністю, проявом технологічної відсталості, але демонструє відчуження та безправність у суспільстві, де дозволено запрягти людину, як вола.

Практичне значення роботи для дослідження проблеми бездомності та її подолання також не викликає сумніву.

Серед зауважень до роботи слід відзначити такі:

(1) розподіл матеріалу теоретичного та емпіричного характеру не завжди виправданий: так положення щодо аналізу дискурсивного конструювання реальності (с. 57-59) виглядали б доречнішими у підрозділі 1.3, а критика адаптаційного дискурсу (с. 150-155) – в розділі 1;

(2) специфіка позиції соціальних працівників (підрозділ 3.2) не розкрита достатньо, щоб висновок щодо їхньої близькості до бездомних у соціально-економічному становищі як чинник їхньої диспозицій та схильності до відтворення дихотомії достойних і недостойних бідних сприймався достатньо аргументованим.

Зіставлення змісту автореферату та дисертації А.М. Рябчук свідчить, що структура, логіка викладання матеріалу, основні положення та висновки автореферату та дисертації ідентичні.

Повнота викладених наукових положень, висновків та рекомендацій дисертації в опублікованих працях А.М. Рябчук є належною. Слід підкреслити широку

представленість результатів дослідження світовій соціологічній спільноті, а саме: з 2006 року авторкою здійснено 5 публікацій чотирма мовами (в наукових виданнях Канади, США, Німеччини та Франції); результати дослідження оприлюднені на 19-ти наукових конференціях, з них 11 – за межами України.

Підсумовуючи, відзначимо, що дисертаційне дослідження Анастасії Миколаївни Рябчук «Структурні чинники відтворення та соціальної репрезентації бездомності» є завершеною працею, в якій отримані нові науково обґрунтовані результати, що в сукупності вирішують важливе наукове завдання вітчизняної соціологічної науки щодо соціологічного пояснення чинників бездомності в українському суспільстві. Дисертація відповідає вимогам пункту 12 Постанови КМ України від 7 березня 2007 р. № 423 «Про порядок присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань старшого наукового співробітника» (зі змінами), а його авторка – Анастасія Миколаївна Рябчук – заслуговує на присудження наукового ступеню кандидата соціологічних наук за спеціальністю 22.00.03 – соціальні структури та соціальні відносини.

10 квітня 2013 р.